

Довідка-обґрунтування щодо відповідності гагаузького етносу статусу «корінного народу України» на основі матеріалів історичного, археологічного та архівного характеру

Етногенез гагаузького народу

Гагаузи – національна спільнота України, тюркомовний етнос, який сповідує православну віру. Тривалий час головним осередком формування гагаузів залишалась Північно-Східна Болгарія, звідкіля в кінці XVIII – на початку XIX ст. вони переселилися на територію сучасної Молдови і України. Походження гагаузів до кінця не з'ясовано: на сьогодні існує дві головні гіпотези щодо їх етногенезу. Перше. Гагаузи – нащадки середньовічних болгар, які за часів Османської імперії запозичили мову турків-сельджуків, але залишились православними. Друге. Предками гагаузів є середньовічні тюркомовні кочівники, які прийшли в Добруджу і суміжні регіони з Північного Причорномор'я і Наддніпрянщини, тобто, теренів сучасної України. З наукової точки зору більш обґрунтованою є друга версія.

За підсумками багатолітніх досліджень з'ясовано, що всі сучасні тюркські мови, якими ними послуговується понад 200 млн. чол., виводять свої коріння з однієї прамови, котра в загальних рисах сформувалась ще в II тисячолітті до н.е. в Алтайсько-Саянському нагір'ї. Приблизно з III ст. н.е. з неї почали виокремлюватися окремі мови. Ареал поширення тюркських мов невпинно зростав, охоплюючи все нові й нові регіони Сибіру, Центральної та Передньої Азії, Закавказзя та Поволжя, зрештою сягнувши Середньої Наддніпрянщини та степової смуги Північного Причорномор'я та Приазов'я.

За свідченнями античних джерел, першими із тюркомовних народів на теренах України були гуни, які сформувалися у II – IV ст. шляхом змішування тюркомовних хунну (сюнну) Центральної Азії та фінно-угорських племен Приуралля та Поволжя. В 370-х рр. гуни створили імперію, яка в період правління вождя (кагана) Аттіли (434 – 453 рр.)

охоплювала величезні території Західної, Центрально-Східної Європи, Поволжя, Північного Кавказу та сусідніх регіонів.

Після смерті Аттіли і розпаду його імперії в степовій зоні України з'явилися нові тюркомовні племена – булгари, або протобулгари. 632 року вони створили в Приазов'ї і Передкавказзі конфедерацію на чолі з ханом племені онугурів Кубратом, яка у візантійських джерелах отримала назву Велика Болгарія (Булгарія). В другій половині VII століття під тиском хазарів частина болгарських племен на чолі з ханом Аспарухом переправились через Дунай і відвоювала у Візантійської імперії Добруджу і Нижню Мезію, заснувавши в 681 р. Перше Болгарське царство зі столицею в місті Пліска. В межах цієї держави, яка проіснувала до 1018 р., булгари, християнізувавшись, активно взаємодіяли з місцевою слов'янською і фракійською людністю, що започаткувало формування болгарського народу.

Наступна хвиля тюркомовних племен, які контролювали причорноморські степи аж до пониззя Дунаю, включала печенігів і огузів, яких на Русі називали торками. Про появу печенігів та теренах сучасної України повідомляв Нестор Літописець на сторінках «Повісті минулих літ», датуючи цю подію 915 р. Що ж до торків, то вони в середині XI ст. перекочували зі сходу в Північне Причорномор'я. За кілька десятиліть тут з'явилися нові багатолюдні племена тюркомовних степовиків – половці (самоназва – кумани), які відтіснили печенігів і торків з їх володінь і панували в степовій зоні Приазов'я та Північного Причорномор'я аж до татаро-монгольського нашествия в першій пол. XIII ст.

Стверджено, що печеніги, торки і половці брали активну участь в політичному житті Русі. Періоди ворожнечі в стосунках слов'ян-русичів і тюрків-степовиків на теренах сучасної України в добу середньовіччя змінювалися довготривалими періодами союзницьких взаємин і партнерства, що підтверджується писемними джерелами, даними археології, мовознавства та антропології. Особливо тісними були зв'язки предків сучасних українців з огузами-торками, частина яких наприкінці XI ст. разом із залишками

печенізьких племен створила в межиріччі Росі і Стугни військовий союз під егідою київських князів під назвою «Чорні клобуки», який захищав південно-східні кордони Русі від нападів половців.

Згідно з демографічними розрахунками, тюркомовні кочівники в XII ст. склали приблизно 20% населення Поросся. Тут було засноване місто Торчеськ, дитинець і вали котрого збереглися донині. Прикметно, що під час антропологічних досліджень українців Поросся в другій пол. XX ст. вченими була зафіксована наявність у них деяких «східних» рис фізичної подоби. Крім того, окремі прізвища місцевої людності даного регіону (наприклад, Шеремет, Шамрай) сформувались на тюркській основі.

Починаючи з 40-х років в XI ст. з різних причин і за різних обставин частина тюркомовних племен Середньої Наддніпрянщини і Північного Причорномор'я просунулась на терени Прутсько-Дністровське межиріччя, де осідало в Буджаку – південній частині цього регіону. За кілька десятиліть розпочався процес їх переселення в Задунав'я на болгарські землі, які тоді входили до складу Візантійської імперії.

Першими в 1048 р. через Дунай під тиском половців переправились печеніги, значна частина яких згодом розселились в степах Добруджі і сусідніх регіонів. В 1064 р. сюди також самовільно прибуло близько 600 тис. огузів. На 1078 р. припадає перша звітка про появу тут орд половців (куманів), які в 1185 р. брали активну участь в повстанні проти Візантії, в результаті якого відновилась болгарська державність зі столицею в м. Тирново під назвою Друге Болгарське царство. Тривалий час (1187 – 1280) ним правила династія Асенів, які, на думку деяких дослідників, мали половецьке походження. В цей період в Північно-Східній Болгарії активізувався процес інтеграції тюркських племен, більшість яких населяли землі між містами Преслав – Нові Пазар – Добріч – Варна – Провадія. Саме в цьому регіоні мав місце інтенсивний процес формування гагаузького етносу шляхом змішування і християнізації печенізьких, огузьких та половецьких

племен. 1396 року під ударами турків-сельджуків середньовічна болгарська держава припинила своє існування.

Важливим джерелом інформації щодо походження гагаузів є дані мовознавства. Згідно з лінгвістичними класифікаціями, гагаузька мова належить до огузької групи тюркської мовної сім'ї, куди входять також турецька, кримськотатарська, азербайджанська та туркменська мови. Ця група характеризується широким комплексом загальноновживаної та термінологічної лексики, відсутньої в інших тюркських мовах. Гагаузка мова тісно споріднена з турецькою, що виявляється на фонетичному, лексичному та граматичному рівнях.

Стверджено, що в гагаузькій мові зберіглася низка архаїчних елементів, які в наші дні зустрічаються лише в болгарській, чуваській, татарській та башкирській мовах. Ці лексичні паралелі в мовах народів віддалених між собою регіонів Північних Балкан, Поволжя та Південного Уралу можна пояснити лише наявністю в них спільних предків – болгарів, огузів, печенігів та половців-куманів.

Повернення на рідні землі

Майже чотири століття предки сучасних гагаузів жили на теренах Болгарії і сусідніх регіонів, що входили до складу Османської імперії. Поворотним моментом в їхній історії стали події, пов'язані з російсько-турецькими війнами кінця XVIII – початку XIX століття. Третя з них, яка тривала в 1806 – 1812 роках, завершилась підписанням Бухарестського мирного договору, згідно з яким під контроль Російської імперії відійшла територія Прутсько-Дністровського межиріччя, тобто частина Молдавського князівства і Буджак – південний, степовий регіон Бессарабії. Однією із умов цього договору було надання права християнським підданам султана Махмуда II переселятися в межі Російської імперії. Цим правом скористалося тисячі родин різних національностей – болгар і гагаузів, яких в офіційних

російських документах аж до кінця XIX ст. також називали «болгарськими», або «задунайськими» колоністами; арнаутів, тобто албанців, сербів і греків.

Перебравшись на лівий берег Пруту, переселенці переміщались в глибину Буджаку. Частина з них оселилась в містах Ізмаїл, Кілія, Аккерман, Бендери, інші – засновували нові села або селились там, де раніше проживали ногайські татари, яких російські власті в 1807 р. депортували в Приазов'я. Деякі з заснованих гагаузами поселень до сьогодні зберігають тюркські назви, надані їм ще ногайцями чи представниками якогось іншого середньовічного тюркомовного етносу Північного Причорномор'я. Першими селами на території сучасної Одеської обл., де жили гагаузи, стали Кубей, Каракурт, Курчі, Балбока, Єнікьой, Єскі Троян Сатилік Хаджи, засновані в 1809 – 1818 рр.

Згідно з переписом 1816 року, чисельність задунайських переселенців в Буджаку складала більше 26 тис. чол., які проживали в 90 поселеннях. Понад 80 % з них становили болгарини та гагаузи. Новий перепис, проведений через 2 роки, зафіксував збільшення чисельності переселенців,

Умови життя на нових землях були вкрай складними, оскільки адміністрація Російської імперії тривалий час не виконувала своїх обіцянок щодо надання переселенцям матеріальної допомоги. У зв'язку з цим деякі з них почали повертатись до Добруджі. Намагаючись запобігти цьому процесові, в грудні 1819 року царський уряд затвердив Указ про надання переселенцям статусу іноземних колоністів зі значними привілеями: кожна сім'я отримала у користування 60 десятин землі, зменшення податкового навантаження терміном до 7 – 10 років, звільнення від військового обов'язку на 50 років тощо. Це істотно вплинуло на поліпшення економічної ситуації переселенців. В 1821 р. було засноване ще одне гагаузьке село в Україні – Дмитрівка. Значна кількість гагаузів проживала в цей час і в селищі Болград, заснованому в тому ж році.

Кількість колоністів в Буджаку в першій пол. XIX ст. невпинно зростала. Нова хвиля міграцій на південь Бессарабії мала місце після

завершення російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр. і підписання Андріанопольського договору, за яким православним підданам Османської імперії дозволялось переселятись в межах Валахії, Молдавського князівства і Російської імперії. За деякими розрахунками, в 1843 р. етнічний склад населення Буджаку мав такий вигляд: близько 57 тис. болгар та гагаузів; близько 10 тис. – молдаван, понад 1 тис. – українців, 870 албанців і сербів.

Після поразки Російської імперії в Кримській війні 1853 – 1856 рр. за умовами Паризького договору її змусили відмовитись від частини Південної Бессарабії на користь Молдавського князівства, васала Османської імперії. У зв'язку з цим частина переселенців-гагаузів та болгар виявили бажання переселитись в інші регіони Причорномор'я. Так з'явилося кілька їхніх сіл на теренах сучасної Запорізької області. Однак головним осередком проживання гагаузської людності, як і раніше, залишалась Бессарабська область (з 1873 р. – губернія). Згідно з переписом населення Російської імперії 1897 року, де гагаузів вперше записали як окремий етнос, тут проживало 55, 8 тис. представників цієї національності.

В ХХ ст. на долю гагаузського народу випали тяжкі випробування. В 1918 – 1944 рр. (з короткочасною річною перервою в 1940 – 1941 рр.) Бессарабія входила до складу Румунії, влада якої проводила політику насильницької румунізації представників усіх етносів, які жили в цьому регіоні. Гагаузам заборонялось розмовляти рідною мовою, розроблялися плани їх депортації за Дунай у глиб Румунії. За цих обставин в 30-х рр. ХХ ст. деякі сім'ї гагаузів Буджаку в пошуках кращої долі емігрували до країн Латинської Америки.

Влітку 1940 р., коли Бессарабія ввійшла до складу СРСР, більшість населених пунктів, де переважала гагаузька людність, опинилися в межах новоствореної Молдавської РСР, а меншість – спочатку в Аккерманській, а незабаром – Ізмаїльській обл. УРСР. Цей адміністративний поділ певний час зберігався і після завершення Другої світової війни, доки в 1954 р. Ізмаїльська область не була ліквідована, ввійшовши до складу Одеської обл.

Разом із іншими етнічними спільнотами, які замешкували Бессарабію, гагаузи сповна відчули на собі всі «переваги» радянського ладу. Насильницька колективізація, штучний голод 1946 – 1947 рр., мізерна оплата праці в колгоспах і надмірне оподаткування селянських господарств, безпідставні ув'язнення «неблагонадійних», заслання родин т.зв. «куркулів» до Сибіру – такою була звична практика жорстокого сталінського режиму. Після смерті комуністичного диктатора Йосипа Сталіна більшість репресованих гагаузів було реабілітовано, однак родинам, які повернулись із заслання, не дозволили повернутися до рідних сіл. У зв'язку з цим в 1954 – 1955 рр. вони оселитись в селах Серпневе, Красне і Підгірне колишнього Тарутинського (нині – Болградського) р-ну Одеської обл.

Становище гагаузів в СРСР змінилась на краще за часів хрущовської відлиги. В 1957 р. вперше в їх історії була запроваджена гагаузька писемність на основі кириличного алфавіту. Це слугувало поштовхом для становлення і розвитку художньої літератури гагаузького народу як самобутнього явища тюркського та європейського культурного простору. Важливу роль у цьому процесі відіграли твори письменників і поетів М. Тасаногло, Д. Танасогло, Д.Карачобан, М. Кьосе, С.Курогло, М.Бабогло, К. Василюгло тощо, в яких відобразилися ключові аспекти духовного життя, історичної пам'яті, культурно-побутових рис, моральних цінностей та світоглядних орієнтирів гагаузів.

Запровадження писемності і розвиток літератури свідчили про те, що багатовіковий процес формування гагаузького етносу завершився. Важливо підкреслити, що це сталося на теренах Молдови і України.

Після розвалу СРСР і здобуття колишніми республіками статусу незалежних держав в Молдові в 1994 р. було проголошено створення Гагауз Єрі – автономно-територіальне утворення, до складу якого ввійшли населені пункти, в яких переважали представники гагаузького етносу. Центром цього утворення є місто Комрат, де знаходяться його управлінські структури.

Гагаузька спільнота в сучасній Україні

Згідно з переписом 2001 року, в межах України нараховувалось близько 32 тисяч осіб гагаузької національності. Більшість з них компактно проживає на південному заході Одеської області в Болградському та Ізмаїльському районах в моноетнічних (Виноградівка (Курчу), Дмитрівка, Котловина (Балбока), Олександрівка (Сатилик Хажди), Старі Трояни (Єскі Троян); болгарсько-гагаузьких (Червоне, Кубей, Новоселівка (Єнікіой), Табакі); албансько-болгарсько-гагаузьких (Каракурт) селах. Крім того, етнічні гагаузи складають 10 – 30 % населення Соборного, Вознесенки Другої, Лужанки, Ярославого, Підгірного та Серпневого.

Гагаузи проживають також в містах Болград, Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Арциз, Татарбунари та селищі Сарата Одеської обл., кількох селах Запорізької обл. (Вовчанському, Гамівці, Дмитрівці, Олександрівці), в обласних центрах (Одесі, Харкові) та столиці України – Києві.

В місцях компактного проживання гагаузів в нашій державі на сьогодні створено належні умови для розвитку їх культури і освіти. Вивчення гагаузької мови та літератури передбачено навчальними планами загальноосвітніх закладів) тих населених пунктів Одещини, де проживає значний відсоток гагаузької людності. Нині ці предмети вивчають учні шести початкових та старших класів шкіл Болградського та Ізмаїльського районів. В 2008 р. гагаузьку писемність було переведено на латиницю, яка адекватніше, ніж кирилиця, передає фонетичні особливості мови цього етносу.

В 2007 році на кафедрі тюркології Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка були організовані курси перепідготовки вчителів гагаузької мови. 2016 року тут була відкрита спеціальність «Гагаузька мова та література». Вийшли друком підручники і посібники гагаузької мови. Проведена низка міжнародних конференцій, присвячених питанням гагаузнавства та тюркології.

За останні десятиліття опублікована низка наукових і науково-популярних праць, автори яких (А.Шабашов, С. Булгар, Ю. Дімчогло Л. Чимпоеш, Є. Банкова, Т. Арнаут тощо) висвітлюють загальні питання гагаузнавства й історію сіл півдня Буджаку, в яких проживають представники цієї етнічної спільноти України. Окреме видання присвячено фольклорній спадщині гагаузів Приазов'я» (Л. Чимпоеш, Т. Арнаут)

Успішно розвивається також гагаузька література в Україні (Т. Сюрма, Т. Арнаут, Босков та ін.). Великий суспільний резонанс мав переклад окремих поезій Тараса Шевченка та Лесі Україну, здійснений письменницею і науковцем Т. Арнаут.

В шести селах Болградського р-ну на базі Будинків культури створено музичні ансамблі, деякі з яких отримали звання «народних» і не раз успішно гастролювали на сценах України і зарубіжних країн, а саме: в Туреччині, Болгарії, Молдові, Грузії, Азербайджані тощо. Велику допомогу в розвитку освіти та культури гагаузької спільноти України надає уряд Республіки Туреччини.

Одночасно з розвитком культури гагаузької спільноти в нашій державі поступово поглиблюється процес її інтеграції в українське суспільство. Запровадження української мови в школах Болградського та Ізмаїльського районів сприяє соціалізації їх випускників в україномовному середовищі. Можна навести чимало прикладів того, як етнічні гагаузи здобули значних професійних успіхів в різноманітних сферах суспільного життя сучасної України, а саме: в науці, культурі, спорті, медицині, військовій справі, діяльності державних органів обласного рівня тощо.

Понад 400 офіцерів і рядових воїнів гагаузького походження нині боронять Україну на фронтах війни з рашистськими загарбниками. Одному із них – Паласу Миколі, Герою України, присвоєне високе воїнське звання бригадного генерала.

Починаючи з 1992 року, в Україні були засновані громадські організації гагаузів, а саме: Одеське обласне гагаузьке національно-

культурне товариство «Бірлік» («Єдність»); Всеукраїнська громадська організація «Союз Гагаузів України»; Громадська організація «Кардашлик» («Братство»); Громадська організація «Гагаузлар». 2018 року вони створили Асоціацію гагаузьких товариств України, що її нині очолює підприємець і громадський діяч Юрій Димчогло.

Діяльність Асоціації як представницького органу гагаузів України сприяє збереженню їх мови, національних традицій, розвитку літератури та мистецтва. З цією метою Асоціація щороку проводить заходи, покликані популяризувати культуру даної етнічної спільноти шляхом організації виставок, концертів, театральні вистав тощо.

16 жовтня 2025 року в стінах Дипломатичної академії при МЗС України відбувся День гагаузької культури, що мав на меті продемонструвати традиції, культуру та побут цієї етнічної спільноти нашої держави. В заході взяли учасники мистецьких колективів і організатори етнографічної виставки, що прибули з гагаузьких сіл Одещини, урядовці, вчені, зарубіжні дипломати, представники громадських організацій національних спільнот нашої держави. Відкриваючи його офіційну частину, Міністр закордонних справ України Андрій Сибіга, заявив: «Гагаузи – невід’ємна, інтегрована, органічна частина українського суспільства. Певно, сьогодні вже справедливо було би говорити про поширення на гагаузьку спільноту дії Закону «Про корінні народи України». Ця ж думка прозвучала і в науковій доповіді члена-кореспондента НАН України Сергія Сегеда, присвяченій минулому і сьогоденню гагаузів України.

Підстави для надання гагаузькій спільноті України статусу корінного народу

Міжетнічні стосунки в нашій державі регулюються Законом «Про корінні народи України» № 1616-IX, ухваленим Верховною Радою 1 липня 2021 року та Законом «Про національні меншини (спільноти) України» № 2827-IX, прийнятим 10 грудня 2023 р.

Згідно з першим законодавчим актом, «Корінний народ України - автохтонна етнічна спільнота, яка сформувалася на території України, є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами України». Другий законодавчий акт містить визначення поняття «національна меншина», а саме: «Національна меншина (спільнота) України – стала група громадян України, які не є етнічними українцями, проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність».

За підсумками голосування у Верховній Раді України статус корінного народу України отримали кримські татари, караїми і кримчаки, що повністю відповідає критеріям міжнародного права. Разом із тим, під час обговорення цього питання в стінах вищого законодавчого органу України деякі депутати, посилаючись на висновки частини науковців-етнологів та юристів, висловлювали думки про те, що цей статус слід поширити і на гагаузів. Цю точку зору можна аргументувати наступним:

1. Етногенез гагаузів, які є нащадками середньовічних тюркомовних кочовиків (огузів, печенігів, куманів та ін.) розпочався на теренах України. На ранніх етапах цього процесу вони тісно взаємодіяли з русичами – предками сучасних українців, що засвідчує «Повість минулих літ» і простежуються в різних регіонах Середньої Наддніпрянщини на підставі даних мовознавства, топоніміки, археології, антропології тощо. Тут розпочалася християнізація частини огузьких племен, які в XI – XII ст. були союзниками київських князів.

2. Важливим осередком формування гагаузького етносу в добу середньовіччя впродовж тривалого часу залишалась територія Буджаку. В

зв'язку з цим в науковій літературі відзначалося, що однією із причин добровільного переселення гагаузів в цей регіон України і Молдови наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. було їхнє прагнення повернутися на рідні землі, з якими вони ніколи не поривали зв'язків під час перебування в Добруджі. В другій пол. XX ст. саме на території Буджаку після запровадження гагаузької писемності і появи творів художньої літератури, написаних гагаузькою мовою, завершився процес етногенезу цього народу, якому вдалось зберегти і розвинути свою культуру і традиції впродовж століть.

3. Гагаузи не мають власної держави за межами України і Молдови. Чисельність їх діаспор в Болгарії та Греції впродовж останніх десятиліть невинно зменшувалась, сягнувши мінімуму в наші дні. Одночасно культурні традиції і мова гагаузів в цих країнах в останні десятиліття опинилися на межі повного занепаду. Що ж до автономного територіального регіону Гагауз Єрі, то він не має статусу окремого державного утворення і є невід'ємною складовою частиною Республіки Молдови з обмеженими повноваженнями місцевого самоврядування.

4. Гагаузька спільнота нашої держави має свій представницький орган – Асоціацію гагаузьких товариств України, що ставить перед собою і вирішує завдання, пов'язані зі збереженням мови, національних традицій, вивченням історії, розвитку літератури та мистецтва гагаузів нашої держави.

4. З наведеного випливає, що гагаузька спільнота України, що нині вважається національною меншиною, має всі підстави отримати статус корінного народу нашої держави після повторного обговорення цього складного питання в стінах Верховної Ради за участю вчених-етнологів і фахівців з міжнародного права. Цей статус допоможе представникам гагаузької спільноти повністю соціалізуватися в українському суспільстві і одночасно зберегти свою національну ідентичність.

Доктор істор. наук, професор,
член-кореспондент НАНУ
Головний наук. співробітник
відділу істор. етнології
Інституту народознавства НАНУ

ORCID: 0000-0001-6772-8387